

TRÆSNIT I EEN FARVE TRYKT MED TO STOKKE
NOGLE SÆRPRÆGEDE STRUENSEE-KISTEBREVE

AF

BJØRN OCHSNER

Da det natten mellem den 16. og 17. januar 1772 lykkedes de sammensvorne at få Christian VII's underskrift på ordrer om Johann Friedrich Struensees, Enevold Brandts, Caroline Mathildes med fleres arrestation, og denne straks blev udført, vakte meddelelsen om denne paladsrevolution den største opsigt og begejstring i hovedstaden og det øvrige land. Det var før den illustrerede dags- og ugepresses tid, så ønsket om at få syn for sagn måtte tilfredsstilles på anden måde, og folkelige etbladstryk med billede i kobberstik eller træsnit kom da også hurtigst muligt i handelen. De første kobberstukne averteres i Adresseavisen 29. januar,¹⁾ de første i træsnit sammesteds 18. februar.²⁾ Plyndringen af et par glædeshuse, de arresteredes fængsling i Kastellet, forhørene, Balthasar Münters besøg for at omvende hovedsynderen, den barbariske henrettelse og Caroline Mathildes landsforvisning fulgtes foråret igennem, og mange af billederne kom i store oplag, fx nævnes et flyveblad med træsnit af Struensee til hest, Clausen nr. 375 og 376, at være solgt i over 8000 eksemplarer.³⁾ I alt kom der et halvhundrede forskellige af disse blade; med varianter cirka hundrede. Af disse var 27 (med varianter 56)⁴⁾ såkaldte kistebreve, altså folkelige træsnit i etbladstryk, og heraf var 8 (15)⁵⁾ ejendommelige ved at være trykt med to stokke.

At trykke træsnit med flere stokke havde man ganske vist kendt et par hundrede år, men kun brugt, hvor det drejede sig om tryk i flere farver eller nuancer af samme farve. Processen krævede præcision og ekstra møje, fordi bladet skulle mere end en enkelt gang gennem pressen. Tryk i samme sorte farve fra flere stokke kender vi her hjemme kun

STOKKE det tekniske udtryk for de plader af pæretræ eller buxbom, hvori xylografen skærer billedet, der skal trykkes.

Græve Struensees Bedrifter, saa og hans velfortientz Skiebne.
Da han blev sat i Fængsel, i Etabellet Arresthøjs, den 17de Januar 1772.

Græve Struense i Besvand.

Sig Struense, befandt som Struense
Etal læst Født til gæsse at læse.
Den danske Føddel til sig føide,
Saa den Fæl dansk for min Føide.
Den Værdighed til man tænde
At den Pias, ig til berede,
Dy hør man nævnt Struense,
Etal vilde sig Ønskelig.

Min Føddel bløder til den Kæde
I Skæde, Øren, Døder, Vøder.
Den Ønskelig bare til Komme!
Gædder i ande som i et.
Et Føddel, som for var den som Øe,
Ønskelig og til den Kæde;
Den vilde Struense er til,
Den Døddel sønderne vil.

Et er og vilde blev til
En Føddel bløder til Vædder til,
Det gædder til min Vædder bløder
Et er til anden Vædder Kæde.
Dy Føddel, som mig, Føddel for
Dy læst til god Jæde er.
Saa læst til Ønskelig
Kæde læst den Vædderbløder.

Græve Struense i Fængsel.

Saa gaar den Vædder gaar for Føddel
Saa man gaar det øgt til.
Dy er den Vædder mig føide,
Dy ig den Vædder føide, føide.
I Kæde for et prægtig Øns.
Dy læst mig er til Ønskelig;
Saa læst Struense grødder Tønde
Dy er man min Vædder føide.

Den Vædder! ig til den
Dy læst den Vædder til den.
Dy læst den Vædder, den gædder føide,
Dy ig og for ande sønderne
Dy læst til den Vædder og Øe.
Dy læst den Vædder den Vædder,
Dy læst den Vædder føide den Vædder
Dy læst den Vædder føide den Vædder.

Et læst ig i en Vædder
Dy læst den Vædder føide den Vædder.
Dy læst den Vædder føide den Vædder.
Dy læst den Vædder føide den Vædder.
Dy læst den Vædder føide den Vædder.
Dy læst den Vædder føide den Vædder.
Dy læst den Vædder føide den Vædder.

Kobberstik, trykt og færdig tilfæde for Johan Rudolph Thiele, bødner i den Kongelige Bøgertrykkeri.

Et af de mange folkelige træsnit med moraliserende tekst, som Struensee-affæren bragte på markedet. Dette blad, Clausen nr. 375, og en variant, nr. 376, der mangler det lille billede nederst t.h. og har en lidt afvigende overskrift, solgtes i over 8000 eksemplarer. Til sammenligning kan anføres, at Storkøbenhavn i disse år havde ca. 93.000 indbyggere. Originalens størrelse med underskrift 29,1 × 34,5 cm.

fra disse 8 (15) blade, og også uden for vore grænser og til senere tid er slige træsnit en sjældenhed.⁶⁾

De 8 (15) blade, der her er tale om, kommer fra følgende bogtrykkere: 6 (12) fra Johan Rudolph Thiele, 1 (2) fra August Friderich Stein og 1 (1) fra L. N. Svare, alle København. Men det kunne se ud, som om tegneren og traskæreren har været den samme i alle 8 (15) tilfælde. Formodentlig er det traskæreren selv, der har tegnet sine forlæg. Resultaterne er naive, men, med deres ejendommeligt krøllede figurer og kraftige clair-obscur, af megen charme.

Men hvem havde fået ideen til denne måde at trykke ensfarvede træsnit på, hvorfor påtog man sig besværet med at lade bladene gå to gange gennem pressen, og hvorfor opgav man metoden?

I den i note 6 nævnte bog af Gusman siges det side 165 at Papillon i 18. århundrede havde bekendtgjort den fremgangsmåde med brug af to stokke, som Adolphe Gusman, uden at have hørt derom, benyttede en enkelt gang i 1872. Papillon'erne var en parisisk træskærer- og tapetrykkerfamilie i 17. og 18. århundrede, og vor mand Jean-Baptiste Michel I, kaldet Jean Michel, født 1698 og død 1776. Det er ham, der i Diderot og d'Alembert's Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, VII, Paris 1757 har skrevet om træskærerkunsten.

Et af de spørgsmål, der især optager ham, er, hvor langt omstændeligere det er at fremstille et træsnit end et kobberstik. Herom siger han side 890: „En planche, der ikke har taget en kobberstikker mere end fire, fem dage vil kunne tage en træskærer en hel måned. For at overbevise sig herom bedes man betragte fig. 10 på planche II om træsnit.⁷⁾ Her [52] ser man fire linier, som det ikke vil koste større ulejlighed at fremstille med gravstikke i kobber end med pen på papir; men hvis det drejer sig om at udføre dem i træ, er det en anden sag. Man skal for det første skære og genskære⁸⁾ og fjerne træet i A, B, C, D, fig. 11 [53], hvilket kræver seksten snit med træskærerkniven; og når man fører operationen til ende vil man opdage, man er kommet op på otteogfyrrer uden at medregne de snit, man tilfældigvis er nødt til at gentage og de fireogtyve snit, der er nødvendige for ordentligt at få skåret stregerne fri til hver side. Det vil altså sige, at der til de fire streger skal tooghalvfjerds snit; et antal, der ville blive yderligere stærkt forøget, hvis man med flademejslen skulle frigøre og bortskære felterne A, A, A, fig. 12 [54]. De fire streger er på denne figur 12 [54] hvide, og fordybningerne efter det med træskærerkniven fjernede træ skraverede. Hvis man lod flademejslen blive trukket med af træets fiberretning ved siden af stregerne, kunne disse blive beskadigede, såfremt man ikke slap flademejslen og kom tilbage til disse steder med træskærerkniven. Når man har fået fjernet træet på hver side mellem stregerne ved at løsne med flademejslen vil der være lidt tilbage, som man fjerner med hulmejslen på stederne A, A, etc., idet man skærer frem og tilbage flere gange for at få bunden af træsnittet skåret ren. Disse skæringer med flademejsler og hulmejsler er mindst dobbelt så mange som snittene med træskærerkniven.

Det følgende opslag viser til højre et af de sjældne træsnit trykt med to stokke (Clausen nr. 385) og til venstre det samme blad, der i travlheden kun er blevet trykt med den ene stok. Det forestiller Enevold Brandt som fange i Kastellet. En sammenligning viser den nuancerede clair-obscur virkning, stok nummer to giver med sine mange linier på tværs af stok nummer ets. Originalernes størrelse med underskrift 37,6 × 28,3 cm.

S U P P L E M E N T
DU TRAITÉ HISTORIQUE ET PRATIQUE
DE LA GRAVURE EN BOIS.

Par J. M. PAPILLON, Graveur en Bois, & ancien Associé
de la Société Académique des Arts.

Ouvrage enrichi des plus jolis morceaux de sa composition
& de sa gravure.

T O M E T R O I S I E M E

C O N T E N A N T plusieurs faits historiques, de nouvelles
manieres, servant à perfectionner cet Art, les Arrêts rendus
en faveur de la Gravure, & une Table des Matieres des
trois Volumes.

A P A R I S,

Chez PIERRE-GUILLAUME SIMON, Imprimeur du Parlement
rue de la Harpe, à l'Hercule.

M. D C C. L X V I.

A V E C A P P R O B A T I O N E T P R I V I L E G E D U R O I.

Titelbladet til tredje bind af Jean Michel Papillons *Traité historique et pratique de la gravure en bois*. Skønt det bærer årstallet 1766, viser forfatterens egen titelvignet med årstallet 1768 og et inde i bogen citeret brev fra 30. maj 1768, at udgivelsen tidligst kan være sket 3½ år før Struensee og Brandt træsnittene trykt med to stokke blev fremstillet.

Originalens størrelse 17,0 × 10,6 cm.

til fremstilling af træsnit i een almindelig sort bogtrykfarve og undgår krydsende linier på den første stok, idet man til gengæld lader den anden stok bringe dem dér, hvor man vil gengive mørke genstande og skygger. Endda foreslår han endnu en tredje eller, om man har lyst, en fjerde stok, der naturligvis skal holde nøje register med den første og anden. Han tænker sig videre, at en af stokkene kunne indfarves med en mindre kønrøgholdig farve til de lysere partier, baggrunden, der fortoner sig etc., eller at man med sidstnævnte stok kunne opnå en lignende virkning ved brug af sædvanlig farve, blot man efter indfarvningen først tog et aftryk på et andet stykke papir. Således skulle man kunne overgå eller dog nå op på siden af de smukkeste kobberstik. Da han selv er en gammel mand, overlader han til andre at drage nytte af denne opdagelse „idet jeg stiller mig tilfreds med at have æren af at have angivet den, som den fordelagtigste vej til at give min Kunst den mest ophøjede og forskønnende fuldkommenhed, den kunne få.“¹¹⁾

Det er denne fremgangsmåde, kistebrevsskæreren tre et halvt år efter har benyttet. Den består i, at man på to stokke af samme højde, bredde og tykkelse overfører hovedlinierne i billedet man vil gengive, idet man sørger for, at de bliver nøjagtigt ens placeret på de to flader. På den ene stok kopieres og skæres desuden alle detaljer og skraveringer, men uden de tværgående linier, der giver krydsskravering. Disse linier udskæres i den anden stok. Nu lægges den første stok ned i en ramme i trykpressen. I denne ramme sidder i hver sin side to nåle, punkturer, hvorpå papiret stikkes, og aftryk af første stok tages. Når hele oplaget har fået dette første tryk, skifter man stokken ud med den sekundære. Man sørger nu for, at punkturerne går i de samme huller og vil da, hvis papiret ikke i mellemtiden har ændret format på grund af fugtighedsændringer, få aftryk, der nøjagtigt passer til hinanden, „holder register“. Punkturerne er anbragt så langt ude i kanten af papiret, at hullerne kommer i den rand, der fjernes ved beskæring. Ved store blade vil man arbejde med punkturer foroven og forneden foruden de to i siderne. Fremstillingen af de to stokke tager tilsammen mindre tid end fremstillingen af en stok med krydsskravering. Og mens formskæreren udfører stok nummer to, kan nummer eet gå i trykken. Eventuelt kan man sætte to formskærere i gang med hver sin af stokkene og, ved at lave to rammer med nøjagtigt ens placerede punkturer, sætte to hold trykkere i gang med hver sin presse. Men uanset opgavernes fordeling vil trykkerarbejdet blive mere end fordoblet, fordi bladene skal to gange i trykken og skal placeres med større omhu end ellers. Det vil

sige, at jo større oplaget skal være, des dårligere en forretning er det at bruge to-stoks metoden.

Her har vi forklaringen på, at vi inden for dansk grafik kun støder på disse blade ved denne ene lejlighed. Man har villet på markedet hurtigst muligt med billeder af de sensationelle begivenheder og har haft en formskærer (det gamle ord for xylograf) til rådighed, der kendte den 3 $\frac{1}{2}$ år tidligere angivne metode. Den har, trods hurtigheden, vist sig besværlig og dyr, og selv om også de følgende år skulle byde på dramatiske begivenheder, holdt man sig inden for kistebrevsproducenternes kreds til den gamle fremstillingsmåde, der jo også var hurtig nok til de opbyggelige, belærende og kuriøse emner, man hovedsagelig bragte til torvs.

Hvad det kunstneriske angår, klarer man sig også med een stok. Moderne grafikere, som fx. Palle Nielsen, der ønsker at gengive clair-obscur i højtryksteknik, vil sjældent bruge den ufunktionelle krydsskravering, men benytte sig af, at man fra det sorte kan komme gennem alle mellemtoner op i det højeste lys blot ved at gøre snittene bredere og mellemrummene mellem dem mindre.

Struensee-kistebrevene er altså virkelig noget usædvanligt.

NOTER

(1) Frederik C. Krohn: Samlinger til en beskrivende Fortegnelse over danske Kobberstik, Raderinger, Illustrationer m. m. Første Deel [det udkomne], Kbh. 1889, nr. 1580. – (2) V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650-1870, Kbh. 1961, nr. 368 (= Krohn nr. 1581). – (3) Håndskrevet notat fra tiden foran i et tværfoliobind med 31 træsnit og 1 formentlig senere indsat kobberstik, alle vedrørende Struensee med fleres fald. (KB Danske Afd. 37, -47 2°). – (4) Clausen nr. 362-408, begge incl., plus de senere opdukkede 365 a, 370 a, 373 a, 375 a, 385 a, 386 a, 389 a, 397 a og 402 a. – (5) Clausen nr. 362, 370, 373, 374, 378, 385, 398 og 402 samt varianterne nr. 363, 364, 370 a, 373 a, 380, 385 a og 402 a. – (6) I Pierre Gusman: La Gravure sur bois en France au XIXe siècle, Paris 1929, viser planche 65 og 66 stykker af et sådant træsnit, efter Tizians Gravlæggelsen, udført 1872 af Adolphe Gusman, men også denne synes kun i endnu eet tilfælde at have benyttet metoden. – (7) Bindet med den pågældende tavle, der, næsten som en bekræftelse på Papillons tese, er kobberstukket, kom først ti år efter teksten og har andre numre end denne angiver: Recueil de planches sur les sciences, les arts libéraux, et les arts mécaniques, avec leur explication. Quatrième livraison, Paris 1767, Gravure en bois, Planche III, Principes, fig. 52-54. Modèles de quatre lignes à tracer sur une planche de bois comparé avec quatre autres semblables sur une planche de cuivre. – (8) I note til sin *Traité historique et pratique de la gravure en bois*, I-III, Paris 1766 (udkommet i to bind 1766-1768),

et værk, der har et dårligt ry for sin historiske fremstilling, men agtes for sin kyndighed i det håndværksmæssige, siger Papillon tome I, side 433: For at forstå det følgende må man vide, at der ved snit og gensnit («coupes & recoupes») skal forstås de to vigtigste indgreb med træskærerkniven. Det første skærer ned i træet og det andet fjerner dette ved at skære det fri overfor og i form af en rende. – (9) Une planche qui n'a occupé un graveur en cuivre que quatre à cinq jours, pourra occuper un mois entier un graveur en bois. Pour s'en convaincre, qu'on jette les yeux sur la fig. 10. Planche II. de la gravure en bois. Voilà quatre traits qui ne coûteront guere plus à faire au burin sur une planche de cuivre, qu'à la plume sur le papier; mais s'il s'agit de les exécuter en bois, c'est autre chose. Il faut 1°. couper & recouper, & enlever le bois en A, B, C, D, fig. 11. ce qui demande seize coups de pointes; & en suivant l'opération jusqu'au bout, on en trouvera quarante-huit, sans compter ceux sur lesquels on est obligé de revenir par accident, & les vingt-quatre coups nécessaires pour dégager fortement les traits de chaque côté. Voilà donc pour ces quatre traits soixante-douze coups de pointes; nombre qui seroit encore fort augmenté, s'il falloit dégager & évacuer avec le fermail les pleins A, A, A, fig. 12. Les quatre traits de cette figure 12. sont blancs, & le creux du bois enlevé par la pointe est ombré. Si l'on sentoit le fermail entraîné par le fil du bois du côté des traits, ils en pourroient être endommagés si l'on ne quittoit le fermail, & si l'on ne revenoit pas sur ces endroits avec la pointe à graver. Lorsqu'on aura enlevé le bois de chaque côté entre les traits par le dégagement au fermail, il restera peu de chose qu'on séparera avec la gouge aux lieux A, A, &c... en la passant & repassant plusieurs fois, afin de polir le fond de la gravure. Ces coups de fermails & de gouges sont au-moins doubles des coups de pointes; mais si l'on vouloit, on pourroit démontrer à la rigueur que telle figure qui s'exécutera sur cuivre en 92 coups de burin, ne s'exécutera pas en bois à-moins de 10892 coups de pointes & de 3600 coups de fermails & de gouges. – (10) Se ovenfor, note 8. – (11) Anførte sted, side 76: „me contentant d'avoir la gloire de l'avoir indiquée comme la voye la plus avantageuse, à donner à mon Art la plus sublime & flateuse perfection qu'elle pourroit avoir“.